

UDK: 330.1(497.5) »1871«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3. VI. 1996.

Gospodarska problematika u listu *Hrvatska* 1871. godine

JASNA TURKALJ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se autorica bavi gospodarskim prilikama u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj Krajini 1871. godine na temelju analize članaka u pravaškom glasilu *Hrvatska*. Premda izrazito politički list, *Hrvatska* ukazuje i na goruće probleme gospodarstva na području trgovine, obrta, prometa, eksploatacije krajiških šuma te agrarnih odnosa, tretirajući ih, u skladu s pravaškim naukom, u najužoj vezi s državno-pravnim položajem Banske Hrvatske i Vojne Krajine.

Pravaško glasilo *Hrvatska* prvi put se pojavljuje u javnosti 1869. godine. Već krajem iste godine *Hrvatska* prestaje izlaziti zbog parnice u vezi sa Starčevićevim člankom *Ukinutje granice*, da bi se ponovno pojavila 1. siječnja 1871. godine, nakon što je stranački pristalica, sudac i vlastelin u Pregradi Eduard Halper, položio kauciju za list. Od tada *Hrvatska* kao tjednik izlazi sve do 8. listopada iste godine, odnosno do ustanka u Rakovici. Vlasnik i izdavač, a u dva broja i odgovorni urednik, bio je Eugen Kvaternik.¹ U većini brojeva urednik je bio mladi zagrebački odvjetnik Vjekoslav Bach, dok je izdavač i urednik posljednjeg broja bio Fran Matasić. Prema Kvaternikovom uvjerenju, izdavanje *Hrvatske* trebalo je odigrati presudnu ulogu u prerastanju pravaštva u snažnu stranku koja će preuzeti sve obaveze i povlastice u hrvatskom društvu.² Zbog tadašnje političke uloge Stranke prava naklada lista nije mogla biti velika, što je Ante Starčević, u pismu E. Halperu od 31. svibnja 1871. godine, pokušao

¹ Eugen Kvaternik (Zagreb, 31. listopada 1825. – Rakovica, 11. listopada 1871.) – gimnaziju polazi u Zagrebu i Rijeci, studira filozofiju u Zagrebu, bogosloviju u Senju, a pravo i pedagogiju u Pešti. Od 1851. odvjetnik u Brodu na Kupu. U emigraciji je 1857.–1860. i 1863.–1867. Objavio je više političkih rasprava u kojima je iznio motrišta o rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja: *La Croatie et la confederation italienne* (1859.); *Politička razmatranja na raskrižju hrvatskog naroda I–II* (1861., 1862.); *Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephans-Krone* (1861.); *Istočno pitanje i Hrvati. Historično-pravna razprava I–II* (1868.). Knjiga *Hrvatski glavničar* (1863.) pokazuje da je veliku važnost pridavao i razmišljanjima o unapređivanju hrvatskog gospodarstva.

² Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Pismo E. Kvaternika E. Halperu (PKH) 22. XI. 1870., XV 22/B-3.

objasniti tvrdnjom da *Hrvatsku* mnogi ne kupuju, ali je čitaju jer je tjednik pa ima dosta vremena za čitanje³.

Hrvatska je izrazito politički list u kojem se problematiziraju događaji i procesi u tadašnjoj Hrvatskoj, Austro-Ugarskoj Monarhiji i Europi. Članci i prilozi koji se bave gospodarskom problematikom, iako nisu brojni, jasno ukazuju kako na goruće probleme hrvatske privrede tog vremena u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini, tako i na shvaćanje tih problema grupe političara i publicista oko *Hrvatske*. Gospodarska pitanja razmatraju se u uskoj vezi s političkom, državno-pravnom problematikom. Za tvorce idejnog sustava pravaštva, A. Starčevića i E. Kvaternika, krajnji cilj, slobodna, nezavisna i cjelovita hrvatska država, bio je ujedno i polazište za ocjenu postojećeg stanja u Hrvatskoj na svim područjima javnog i privatnog života. Polazeći od tog neupitnog cilja i u razmatranju gospodarskih pitanja, pravaški ideolozi i njihovi sljedbenici oko *Hrvatske* jednoglasno zastupaju mišljenje da Hrvatska ne može ostvariti na tom području nikakav napredak dok je u »sužanjstvu« i pod tuđim skrbištvom. Odnosno, uz ostale, i motivima gospodarskog prosperiteta opravdava se težnja za samostalnom hrvatskom državom izvan okvira Monarhije, ma kako ona bila uređena, to jest preuređena. Već u prvom broju *Hrvatske*, reagirajući na Ljubljanski sporazum⁴ pisac komentara osuđuje misao o ujedinjenju Južnih Slavena u Habsburškoj Monarhiji na književnom, političkom i ekonomskom polju, ocjenjujući sav taj rad kao lakrdiju u svrhu austrijske federacije ili ropstva južnoslavenskih naroda. Mogućnost gospodarskog jedinstva Južnih Slavena odbacuje s obrazloženjem: »Ako tri naroda⁵, koj vas je mudrijan ikad učio da tuj može biti jedinstva *ekonomičnoga* bez povrede materialnih koristih ostalih dvih sudionikah. Ako si i jesmo *bratja*, nisu si *kese sestre*«. ⁶ Dijeljenje jedinstvenog hrvatskog naroda na Hrvate, Srbe i Slovence bilo je suprotno pravaškom motrištu o postojanju samo dvaju južnoslavenskih naroda – Hrvata i Bugara.⁷ Opet postići književno i »političko-gospodarstveno« jedinstvo moguće je tek kad »*celokupno* pleme *hrvatsko* steče ponajprije bistro i živo spoznanje svojega povestničkoga jedinstva, *narodnoga, hrvatskoga*«, ⁸ odnosno, kad se Srbi i Slovenci nacionalno osvijeste kao dio jedinstvenog hrvatskog naroda, koji usprkos višestoljetnoj stranoj prevlasti ima i snage i sposobnosti, te prirodne preduvjete za napredak i bogat život. Opisujući položaj hrvatskog naroda »neki hrvatski

³ AHAZU, Pisma A. Starčevića E. Halperu (PSH), XV 22/A-6.

⁴ O Ljubljanskom sporazumu vidi: Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973., 185.-186. (dalje: Povijest); J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914., Zagreb 1968., 46.-47.

⁵ Hrvati, Srbi i Slovenci.

⁶ *Izjava*, Hrvatska, 1. I. 1871./br. 1.

⁷ Starčević je već pedesetih godina formulirao svoje motrište o potpunoj negaciji Srba. Kvaternikovi stavovi prema Srbima se razvijaju od njihovog priznavanja u Srbiji i Vojvodini pa do potpune negacije u drugoj polovici šezdesetih godina (1868.) kada, kao i Starčević, granicu hrvatske države na istoku proteže do Timoka. Slovenci su za pravaške ideologe »planinski« Hrvati. Vidi: M. Gross, Povijest, n. dj.; Ljerka Kuntić, Slovenija u političkom programu Stranke prava do 1871., Jadranski zbornik III, Rijeka – Pula 1958.

⁸ *Hrvatska izjava*, Hrvatska, 15. I. 1871./br. 3.

rodoljub« ističe da Hrvati kroz Jadransko more stoje u neposrednom dodiru s bogatim i civiliziranim zapadom, a Dunav ih veže s Crnim morem i istočnim svijetom, te ako pravo upotrijebe na obje strane otvorene široke ceste, postat će oni u kratko vrijeme sretan, prebogat narod. Pisac članka, koji donosi navedeni opis, još ga nadopunjuje upozoravajući i na mnoge druge »brodonosne« rijeke, šumsko i rudno bogatstvo, plodne ravnice, vinorodne gorice te zaključuje da Hrvatska stoji u »najzgodnijem pojasu, južnimi i severnimi plodinami obdarena«. Na kraju se autor pita što to nije kadra cijela Hrvatska s obalom od Soče do Budve, s toliko lijepih luka i trgovačkih gradova, kojoj na usluzi stoji i sve njezino prirodno bogatstvo i koja se ponosi s toliko umnih, radinih i domoljubnih sinova, kada su Hrvati Dubrovačke Republike sa samo nekoliko milja krševite obale razvili toliku silu i osvijetlali si ime pred Europom.⁹

Vrijednost i ljepotu hrvatskih šuma, Jadransko more kao vezu s cijelim svijetom, mnogo plovnih rijeka te plodnost tla naglašava i anonimni autor, vjerojatno Kvaternik, članka *Tergovina hrvatska*.¹⁰ Upravo ovaj članak za koji M. Despot smatra da predstavlja ekonomski program Stranke prava 1871¹¹ može najbolje poslužiti kao polazište za ustanovljavanje pravaških gledišta o stanju gospodarstva u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini početkom sedamdesetih godina XIX. stoljeća. Iznescim ocjenama postojećih prilika, utvrđivanjem uzroka tog stanja te zaključcima Kvaternik nas uvodi u srž do tada formuliranih pravaških stavova o gospodarskoj problematici.

Polazeći od pravaškog motrišta da u sužanjskom narodu, kakav je hrvatski, ne može biti političkih stranaka, nego samo na jednoj strani izdajice, »plaćenici tuđinstva«, a na drugoj sav narod »sa svojim verni sinovi«, koji rade u korist blagostanja, časti i nezavisnosti naroda, Kvaternik ističe da strogo narodna politika mora težiti da omogući narodu »razviti oberte i trgovinu«. Upravo je trgovina, po njegovom mišljenju, »žila glavna svega narodnoga života; trgovinom, drugi, svoji narodi rastu imetkom i prosvetljenjem«. Kvaternik naglašava da zadatak ovog članka nije raspravljati o tome kako bi se u načelu i u pojedinostima trebala urediti hrvatska trgovina, jer to spada u nadležnost slobodnom voljom hrvatskog naroda konstituiranog Sabora, pa bi govoriti o tome bila »reči prerane, stoga sada badava«. Utvrđujući, dakle, što nije cilj članka, autor otkriva ono što jest bit pravaškog shvaćanja gospodarskih pitanja, te ujedno ukazuje i na promjene u svojim stavovima o toj problematici od prve polovice šezdesetih godina. Kvaternik se tada i teoretskim spisom *Hrvatski glavničar*¹² i djelatno zauzimao za osnivanje novčanog i kreditnog zavoda hrvatskog tj. narodnog karaktera¹³, što znači da je smatrao da rješenje državno-pravnih pitanja zavisi i od uredjenja materijalnih prilika, odnosno, da narod i u postojećim državnim okvirima mora stvarati gospodarske temelje za život u budućoj samostalnoj hrvatskoj državi. Kao što ni politička misao E. Kvaternika nije bila, jednom stvorena,

⁹ *Koja je prava hrvatska politika i tko ju zastupa* – Hrvatska, 9. VII. 1871./br. 28.

¹⁰ *Tergovina hrvatska*, Hrvatska, 17. IX. 1871./br. 38.

¹¹ Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske (1860.–1873.)*, Zagreb 1970., str. 22. U Prilogu br. 3 autorica u cijelosti prenosi članak *Tergovina hrvatska*, 57.–60. (dalje: *Industrija*)

¹² Eugen Kvaternik, *Hrvatski glavničar*, Zagreb, 1863.

determinirana i ista do kraja njegovog života, nego se mijenjala ovisno o promjenama političkih okolnosti u Monarhiji i Hrvatskoj, ali i pod utjecajem njegovih osobnih doživljaja društvenih prilika, tako i u shvaćanju gospodarske problematike kod njega 1871. prevladava Starčevićovo uvjerenje o nemogućnosti gospodarskog napretka u politički zavisnom narodu. Pri tom treba imati u vidu da je članak *Tergovina hrvatska* objavljen u rujnu 1871., neposredno prije ustanka u Rakovici, kada je Kvaternik vjerovao da je trenutak uspostave samostalne Hrvatske veoma blizu. Težište članka stavljeno je na utvrđivanje postojećeg stanja i ustanovljavanje uzroka koji su doveli do propasti nekad cvatuće hrvatske trgovine. Autor zaključuje da »kod nas neima trgovine, nema obertnosti«, nego postoje samo ratar i činovnik, postoji samo »perčkarjenje«, dok je sva veća trgovina u rukama doseljenika, a »velika trgovina u rukah inostranstva«, pa stoga nije čudo da je oni i uređuju prema svojim interesima, ne obazirući se »ni vrag merve na potrebe i korist naroda hrvatskoga«. Posljedica takvog stanja je da seljak, uz to što je pritisnut velikim državnim davanjima, i uza sav napor koji ulaže, nema ni znanja ni prilike »svoju privredu pogodno unovčiti«, a zanatlija i obrtnik izloženi su pak snažnom pritisku stranog kapitala kojem se ne mogu oduprijeti. Kvaternik uviđa da se takvo stanje ne može promijeniti dok »tergovina, tergovački ugovori, ustanovljenje tergovačkih načelah i polugah u domovini i prema inostranstvu nestoji danas od nas nego od naših gospodarah« tj. Mađara. Drugim riječima, posljedica gospodarske nesamostalnosti Hrvatske je izostanak osnovne, nužne zaštite i potpore državne ekonomske politike. Razumljivo je, s obzirom na pravaško uvjerenje da Hrvatima iz Ugarske i Austrije može doći samo zlo, da u Kvaternikovom članku nije mogla naći mjesto, iako privremena, ali u razdoblju od Nagodbe do njene revizije 1873. ipak pozitivnija ekonomska politika ugarske vlade prema Hrvatskoj, koja je omogućila bolje uvjete za djelovanje domaćih gospodarskih snaga.¹³ Korijene žalosnom stanju hrvatske trgovine Kvaternik otkriva u »izopačenom odgoju« hrvatske mladeži, koji je Austrija tako uredila da su škole u Hrvatskoj, gimnazije i realke, »samo puke fabrike derveta službeničkog«. Usprkos spomenutim prirodnim uvjetima koje Hrvatska ima za razvoj trgovine i pomorstva, Austrija ne da osnivati stručne škole, nego je cjelokupno obrazovanje usmjereno na to da mladež mora otići u službenike i to one niže, jer su najbolja službenička mjesta i opet rezervirana za tudince. Biti službenik Monarhije za pravaše znači raditi protiv interesa svoje domovine. Osim neodgovarajućeg obrazovanja koje mladost stječe u javnim školama, Kvaternik upozorava i na negativne strane obiteljskog odgoja, koji uči mladež da su trgovina, a osobito obrti i zanati »stvari proste, bez ugleda«, a kamoli da se netko još ulovi pluga. Stoga, zaključuje autor, »mladost hrvatska mora uviditi zator svojega pravca, mora se razšterkati po ratarstvu, zanatih, obertih, tergovini, kako može i znade a uz to se upreti sama svojom snagom, u nauke, u znanosti« i tako pomoći svom narodu koji ima mnogo snage, ali ne zna

¹³ Mira Kolar-Dimitrijević, Sukob Eugena Kvaternika i baruna Lazara Hellenbacha oko stvaranja prvog kreditnog zavoda u Hrvatskoj, *Acta historico-oeconomica* 18, Zagreb 1991., 59.-74.

¹⁴ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Zagreb 1991., 102.-164.

naći put ka svojoj sreći. Zauzimajući se za demokratizaciju »prosvetljenja«, tj. za njegov prodor u sve slojeve pučanstva, Kvaternik ističe da upravo trgovina to najbolje omogućuje, jer ona najbolje povezuje sve razrede naroda međusobno, ali i narod s cijelim svijetom. Uz to ona ima i pozitivan politički karakter stoga što bolje povezivanje i upoznavanje među narodima dovodi i do spoznaje »da oni nisu stvoreni samo zato, da ih obestni despote huste na krvarenje«. Po autorovom mišljenju skladan razvoj ratarstva, zanata i obrta dovodi i do napretka u trgovini, koja duhovno osnažena znanostu čini »čudesa«. Na kraju Kvaternik zaključuje da je upravo takva trgovina, vodena voljom samih naroda i oslobođena »od uplitanja i stege svakakovih državnih mudraca« najsajjniji zastupnik općenite tolerancije i cilj za koji se Hrvati moraju boriti, jer se time ujedno bore za »obćenito prosvetljenje, za obćenitu slobodu, za mir i dobrostanje narodah«.

Motrišta iznesena u ovom članku možemo pratiti i u nekim drugim prilogima koji se ne bave isključivo gospodarskim pitanjima, ali ih uslijed njihove važnosti ne mogu ni izostaviti. U jednom od takvih članaka Kvaternik ističe, analizirajući društveno-državna načela, da politički zavisani narod mora nastojati steći nezavisnost, jer inače ne može ni pomisliti da »u kojoj bilo struci društvena napretka uznapreduje, inđi ni u blagostanju da se pomakne«. ¹⁵ U idućem broju *Hrvatske* isti autor prelazi na tumačenje socijalnih načela. Među nizom načela koja nabroja u kontekstu ovog rada značajno je da kao jedno od njih navodi i slobodu »obertih i trgovine« premda, kako ističe, ona spada više u krug narodnog gospodarstva nego politike. Utvrđujući koju bi ulogu u razvoju slobode obrta i trgovine trebala imati vlada, Kvaternik naglašava da je dokazano iskustvom »da privatni probitak više doprinosi k unapredjenju trgovine i obertih, nego li vladini propisi« te da ona stoga mora državljanima što više ostavljati slobodne ruke u poslovanju. Djelokrug vlade treba biti ograničen na to da nadzire »čudorednost i u toj struci društvena kretanja« ¹⁶ te da osigura »dobre ali malobrojne« trgovačke zakone. ¹⁷

Dok nas je sa stanjem trgovine, zanata i obrta u Banskoj Hrvatskoj upoznao Kvaternik, o ništa boljim prilikama u Vojnoj krajini saznajemo iz pera anonimnih autora čije priloge *Hrvatska* objavljuje u rubrici *Dopisi*.

Jedan dopis iz Gline, s područja I. Banske pukovnije, pruža nam uvid u osnovne probleme trgovine i obrta na krajiškom području. Autor ističe da je Krajinu preplavila strana, njemačka roba, čijoj konkurenciji domaći privrednici ne mogu odoliti. Od »Švabe« darovani »Gewerbefreiheit« (sloboda obrta) znači, po mišljenju dopisnika, »naš zator«. Budući da ni u Krajinu, kao ni u Banskoj Hrvatskoj, domaća gospodarska djelatnost nije uživala potporu i zaštitu državne vlasti, »zanatlije naši podlegoše maloj ceni tuđe robe«. Tražeći uzroke

¹⁵ *Deržavno-društvena načela*, *Hrvatska*, 30. VII. 1871./br. 31. O Kvaternikovom autorstvu grupe članaka o državnim i društvenim načelima usp. pismo Kvaternika Halperu 6. kolovoza 1871., AHZU, PKH, XV 22/B-18.

¹⁶ I Starčević i Kvaternik zagovarali su izgradnju društva na etičkim osnovama, što je modernom nacionalizmu u njegovim dominantnim tendencijama bila strana ideja.

¹⁷ *Načela socijalna*, *Hrvatska*, 20. VIII. 1871./br. 34. Članci o socijalnim načelima izlazili su u tri broja *Hrvatske* – 6., 13., 20. VIII. 1871./br. 32.-34.

»švabskoj« orijentaciji prema našim tržištima, autor dopisa ih otkriva u nemogućnosti da se ti proizvodi plasiraju na tržišta zapada. Ovakva ocjena u skladu je s pravaškim motrištem koje Nijemcima/Austrijancima, za razliku od Francuza koje preferira, odriče bilo kakve sposobnosti, podcjenjuje njihova dostignuća na svim poljima, pa i na gospodarskom. Iako već ranije formuliran, ovaj stav se naročito potencira u vezi sa sukobima i porazom Francuza u ratu sa »Švabama«. Autor dopisa naglašava da »Švabini proizvodi, i uma i ruke i fabrike u prosvetljenom svetu neimadu mjesta«, pa stoga njihov »Zug nach Osten«. Tako nas dopisnik upućuje na ekonomske motive politike njemačkog Dranga. Zaključak koji slijedi gotovo je istovjetan Kvaternikovom iznesenom u članku *Tergovina hrvatska*: »Ma tergovina to je jezgra politike. Gde neima tergovine tu neima blagostanja, a samo dobrostojeći narod može i umom napredovati«, te dodaje da je hrvatska trgovina 1866. izdana »Švabi«. ¹⁸

Temeljna misao pravaša, koja se opetuje u *Hrvatskoj*, bila je da je stanje u Hrvatskoj, pa i na gospodarskom polju, posljedica 1866. godine, tj. djelatnosti nezakonitog Sabora koji je izdao Hrvatsku ne samo Madarima, nego i Austriji. ¹⁹

Osim navedenih problema na opseg trgovine, naročito s Bosnom u Hrvatskoj i Banskoj krajini, negativno je utjecala i carinska zaštita austrijskog tržišta ili kako piše dopisnik *Iz banske granice* »carinstvo« po najnepravednijem razmjeru i ključu, »neopisiva deračina«. Dok je turska državna vlast dala carine u zakup, te njeni podanici kad tjeraju stoku ili nose neku drugu robu na austrijsko tržište »plate malo«, a kad kupuju za to »neplate svojoj vladavini gotovo ništa«, naše (austrijske) carine, ističe autor, pobiru na našim tržištima napr. od svakog vola 4 forinte i 20 novč., od cijene krave 2 for. i 10 novč., od kože ili ovce 27 novč. itd. Osim što su carinske pristojbe tako visoke, dodatno opterećenje predstavlja i to što se plaćaju u srebru, tj. u kovanu novcu koji je povučen iz prometa i predstavlja rijetkost, pa ga narod mora kupiti doplatom u papirnatom novcu. Uza sve to Krajišnik je ipak prisiljen kupovati žito i stoku na turskom području, jer svojom proizvodnjom ne može podmiriti potrebe. Stoga se dopisnik pita »zašto nam se za nuždnu hranu tolika novčana globa namitje?«, te kao rješenje predlaže znatno smanjenje »cenika carinskog« koji bi se uz to plaćao »u onoj novčanoj vrednoti, koja po državnoj zapovedi kola u narodu t.j. u pertenu novcu«. Tako riješeno pitanje carina dovelo bi i do prestanka krijumčarenja i svih »grešnih posledicah« uzrokovanih postojećim stanjem. ²⁰

Za razvoj gospodarstva treba i »glavnice« (kapitala) do koje se može doći samo ako se proizvodi više nego što treba za zadovoljenje osobnih potreba, a za to opet treba »tergovine, prometa, a za ovaj treba dobrih cestah«. ²¹ Ovim člankom otvara se još jedno pitanje, bolje reći prepreka razvoju hrvatskog gospodarstva, a to je prometna politika koju su Beč do Nagodbe, odnosno Budimpešta u nagodbenom razdoblju provodili u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini isključivo prema svojim interesima i potrebama. S obzirom na svoj značaj,

¹⁸ *Dopisi – Glina*, Hrvatska, 9. VII. 1871./br. 28.

¹⁹ *Našim prijateljem – Naputak 1871*, Hrvatska, 2. VII. 1871./br. 27. *Koja je prava hrvatska politika i tko ju zastupa*, Hrvatska, 9. VII. 1871./br. 28.

²⁰ *Dopisi – Iz banske granice*, Hrvatska, 14. V. 1871./br. 20.

²¹ *Dopisi – Belovar*, Hrvatska, 16. VII. 1871./br. 29.

pitanje komunikacija, prvenstveno željezničko pitanje, koje je u XIX. st. bilo i glavno pitanje gospodarskog života Hrvatske, moralo je naći svoje mjesto na stranicama pravaškog glasila. Dok su Hrvatska i Slavonija 1868. uključene u privredni prostor Ugarske, pa je i gradnja prometnica u tom području postala dio mađarske prometne politike s ishodištem u Budimpešti,²² dotle je Austro-ugarskom nagodbom 1867. neriješeni status Krajine doveo do sukoba konkurentskih prometnih koncepcija Beča i Pešte, koje dodatno zaoštrava pitanje nadležnosti u eksploataciji krajiških šuma, čijom su se prodajom trebala osigurati sredstva za gradnju tih prometnica. Spor između Austrije i Ugarske oko krajiških šuma 1869. godine razbuktao se u ekonomskim i političkim motivima determiniranu bitku za cijelu Krajinu, a okončan je tek u prosincu iste godine sporazumom poznatim pod nazivom Krajiške punktacije. Za ovaj rad bitne su dvije odredbe tog sporazuma. Ona kojom se određuje da će se kapital od prodaje 30.000 jutara hrastovih šuma upotrijebiti za gradnju željeznica i kanala u Krajini, te da se ubuduće prodaja krajiških šuma može provoditi na osnovu sporazuma između Beča i Pešte.²³

Uređivanje prometne politike bez uvažavanja interesa hrvatskog područja nužno je moralo od stranke koja sve događaje i pitanja shvaća i ocjenjuje »iz čisto i isključivo hrvatskoga stanovišta«²⁴ biti podvrgnuto oštroj kritici. Već u prvom broju *Hrvatske* jedan dopis iz Krajine osvrće se na 1869. godinu i na pitanje prodaje krajiških šuma, te obećanja da će se novac od prodaje upotrijebiti za boljitak krajiškog područja, što, konstatira se, »ostade pusta tlapnja i obsena«. Dopisnik upozorava da se krajiške šume »revno razprodaju i kerče« i da ih je već prodano za blizu milijun forinti, a taj kapital neće biti upotrijebljen za dobrobit Krajine, nego »tako da to silno narodno blago jednostavno vojska u god. 1871. proždere« kao što je učinila i 1870. Osvrćući se u nastavku na prosvjed organa ugarske vlade *Pesther Lloyd* protiv takvog postupka ratnog ministarstva, pisac članka ga ocjenjuje kao lažnu brigu, jer mađarsko »prijateljstvo« prema Hrvatima »dočima i počima samo kod njihove vlastite koristi«.²⁵

I u rubrici *Mađarske gusle* dio jednog većeg članka posvećen je problemu krajiških šuma i s njim povezanom pitanju željeznica. U članku se napominje da su pravaši svoje mišljenje o »kričgsministerialnoj« željeznici (Beč – Split) već izrekli u *Hrvatskoj* (vidi »sustav Slavoserbah«), koja kada bi i bila izgrađena služila bi upropaštavanju šuma, kao što će i »magjarsko – rečka«²⁶ »svoj dio u istu sverhu doprineti«. Autor smatra da bi bilo protivno hrvatskom državnom

²² Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., 79. (dalje: *Privreda*); Isti, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.–1941.)*, Zagreb 1991., 154–155. (dalje: *Industrijalizacija*); M. Despot, *Industrija*, n. dj. 33.

²³ Opširnije o bici za krajiške šume i kapital potreban za gradnju željeznica vidi: Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njena sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881.*, Zagreb 1981., 152.–166. (dalje: *Vojna krajina*); Isti, *Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 9(1), Zagreb 1990., 37.–81.

²⁴ *Razgled politike – Hrvatska*, 1. I. 1871./br. 1.

²⁵ *Dopisi – Iz banske granice*, Hrvatska, 1. I. 1871./br. 1.

²⁶ *Dionica pruge Karlovac – Rijeka počela se graditi 1869. Ona će 1873. upotpuniti željezničku prugu Budimpešta – Rijeka preko Zagreba i Karlovca.*

pravu krajiške šume, nakon što se oslobode iz »švabskih pandža«, izručiti na milost i nemilost ugarske države. Upravo »rečko pitanje i šume hrvatske« što leže između Dunava i Velebita zauzimaju prvo mjesto među brojnim pitanjima koja hrvatski narod mora riješiti s Madarima, te zaključuje da bi Hrvati od tog »masnog zalogaja« znali otjerati i »brata i nebrata«.²⁷

U razdoblju od Nagodbe 1867. pa do financijskog sloma na bečkoj Burzi 1873. dolazi na području Austro-Ugarske Monarhije do općeg privrednog poleta što se odrazilo i u prometu kroz mnogo veća ulaganja u razvoj prometnica. Takva kretanja *Hrvatska* komentira riječima da se »Pešta jako diže, da se ugarski potoci revno čiste, da se grade željeznice na vrat na nos – komunikacije otvaraju se širom. Gospodar Magjar si lepo uredjuje dom svoj, a slugi Hrvatu kako išlo da išlo«.²⁸ No kretanja u Ugarskoj imala su odraza i u većoj pokretljivosti privrednih krugova u Hrvatskoj i Slavoniji na području željezničkog poduzetništva. U vremenu od 1868. do 1873. godine različite novčane ustanove, čiji se broj u to doba u Banskoj Hrvatskoj osjetno povećao,²⁹ građanski poduzetnici i veleposjednici zatražili su oko šezdesetak predkoncesija za gradnju pruga u sjevernoj Hrvatskoj, od kojih je 1870. i 1871. približno 50% i izdano, premda bez finalnog rezultata zbog još uvijek nedovoljne financijske moći domaćih privrednih krugova.³⁰ Ta mađarska blagonaklonost u prometnoj politici prema Hrvatskoj u pravaškom glasilu je ocijenjena kao »meka« koju su Madari preuzeli od »Švaba«, a bezuvjetne pristalice dualizma u Hrvatskoj su je prihvatile i tvrde da je namjera Pešte nadariti nas »obilnim željezničkim blagoslovom« što se, tobože, »sve diljem u činu prikazuje«. Autor članka ističe da »sa svih strana domovine udariše municipija molit, preporučivat, trasirat železnice, zaklinjat sabore u Zagrebu i Pešti«, a da pritom nitko ne pita za posljedice, »za narav železnica, za stanje naroda u gospodarstvu i politici«, odnosno, ne vodi se računa o tome od koga se željeznice traže i što se može očekivati, »je li to svejedno da li sam uredjuješ svoju kuću i polja, svoje šume i putove, da-li tvoj susjed špekulant«, te na kraju zaključuje da dok Hrvati budu samo birali mađarsko ili njemačko sužanjstvo, a ne budu voljni slobodno živjeti na svoju korist, »dotle budu i šume i železnice i kese i glave hrvatske svačije, samo ne Hrvatah«.³¹ Pružajući nam tako pravaško tumačenje mađarskih »dobrih« namjera iskazanih glede uređenja željezničkog pitanja u Hrvatskoj autor, dakle, smatra, polazeći od faktičnog državno-pravnog i gospodarskog stanja, da je prikriveni cilj Pešte zapravo pridobiti Hrvate za učvršćenje postojećih odnosa tj. dualizma, a time onda i gospodarske nesamostalnosti Hrvatske. Ako se uzme u obzir da je razdoblje od 1868. do 1873. doba sukoba različitih političkih koncepcija o uređenju državno-pravnih odnosa Banske Hrvatske s Ugarskom, te da je Ugarska tada nastojala pridobiti utjecajne političke čimbenike u Hrvatskoj za prihvaćanje dualističkog uređenja, što se revizijom Nagodbe 1873. godinc i dogo-

²⁷ *Mađarske gusle*, Hrvatska, 22. I. 1871./br. 4.

²⁸ *Dopisi – Virovitica*, Hrvatska, 19. II. 1871./br. 8.

²⁹ O porastu broja banaka i štedionica u Banskoj Hrvatskoj vidi: I. Karaman, *Industrijalizacija*, n. dj., 109.-129.

³⁰ Isto, 156.

³¹ Isto kao u bilj. 27.

dielo, onda se može reći da su pravaši ispravno ocijenili motive kojima su se Mađari rukovodili između ostalog i u prometnoj politici prema Hrvatskoj.

Pišući o problematici prometnica, željeznica i cesta, *Hrvatska* nas upućuje na još jedan problem hrvatskog gospodarstva, koji premda nije nov u razdoblju o kojem je riječ svakako je značajan, jer je uz neriješeno pitanje političke, a time i gospodarske cjelovitosti hrvatskih zemalja priječio stvaranje jedinstvenog nacionalnog tržišta. To je problem još uvijek neprevladanog regionalizma, sukobljavanja užih i širih lokalnih interesa s općim interesima cjelokupnog hrvatsko-slavonskog područja.³² U Osijeku je od 1868. godine izlazio list *Die Drau. Organ für Politik und Volkswirtschaft* (*Drava. List za politiku i narodno gospodarstvo*), kojem je po mišljenju pravaša glavni cilj »tergovačka spekulacija«, a kad se upuštao u politiku uvijek »klepeće ob odcepu »Slavonije« od Hrvatske«, o nepravdi Hrvata prema Slavoncima, pa između ostalog »turliču« i o tome da Hrvati »samo u Hrvatskoj ceste i željeznice grade, a u Slavoniji blato do koljenah«. Na te optužbe dopisnik, u istom broju u kojem ih prenosi, odgovara predbacujući »Slavoncima« što od razvalina Murse (Osijeka), za Marije Terezije, nisu gradili ceste po domovini, nego su sav materijal odvukli u Ugarsku i sagradili čvrstu cestu iz Osijeka u Belju. Što se tiče željeznica, poručuje im da je glede tog pitanja najbolje šutjeti, jer »se njimi baš pohvaliti nigdi nemožemo«, te konstatira da će takvo stanje biti sve dok pravi i poštteni Hrvati ne uzmognu upravljati svojom domovinom, »jer da se u tom pogledu svuda po domovini jednako neradi, krivi su naši neprijatelji«. Da je stanje prometnica doista jednako loše na cijelom hrvatskom prostoru, potvrđuju i dopisi iz Bjelovara i Virovitice. Dopisnik iz Bjelovara zaključuje da je promet u Krajini nikakav i da »naši mačuhinski skerbniči grade željeznice koje su njim samo na korist, jedva da se dodirnu Hrvatske, ili samo prolete kroz nju«, dok bogati predjeli koji bi imali što izvesti u inozemstvo ostaju bez prometnica, nemaju dobrih cesta, a o željeznicama da se ne govori.³⁴ Iz Virovitice pak stiže *Hrvatskoj* dopis koji slikovito opisuje stanje postojećih prometnica riječima: »Ceste nigda gore. Zar sam se jedan put na državnoj cesti iz Pitomače u Viroviticu izvalio. To je u danu, a u noći sretan si ako izvučeš iz kaljužinah živu glavu. Još gorja je cesta iz Virovitice k Dravi. Niti je nade da nam bolje bude. Željeznicom iz Zagreba prema Koprivnici moraš ići dobar komad pešice. To su sve plodovi od ljudih trojednice i dvojednice«. ³⁵

U ovih nekoliko rečenica sažeto je pravaško motrište o cjelokupnoj problematici prometnica u Hrvatskoj tj. o njihovom stanju, o uzrocima takvog stanja, kao i o izgledima za njihovo poboljšanje u postojećim državno-pravnim odnosima.

U okviru analize željezničko-prometne problematike u listu *Hrvatska* već je bilo govora o krajiškim šumama, no tom pitanju vraćamo se ponovno, ali sada s drugog aspekta. U *Hrvatskoj* se pojavljuje veći broj dopisa koji se bave posljedicama austrijske uprave nad šumama u Krajini, zloupotrebama i izigravanjem zakonskih odredbi, nepoštivanjem propisima određenih prava Krajišnika glede korištenja šuma, te zakonskom regulativom od 8. lipnja 1871. i njenim mogućim

³² I. Karaman, *Industrijalizacija*, n. dj., 105.

³³ *Dopisi-Osek*, *Hrvatska*, 18. VI. 1871./br. 25.

³⁴ *Dopisi-Belovar*, *Hrvatska*, 16. VII. 1871./br. 29.

³⁵ *Dopisi-Virovitica*, *Hrvatska*, 19. II. 1871./br. 8.

posljedicama. Prava Krajišnika³⁶ bila su regulirana starim propisima po kojima su dobivali besplatan ogrjev i gradu, što im je bilo 1850. i potvrđeno posebnim zakonom. Međutim, već 1860. godine Zakonom o šumama u Krajini uvedena su ograničenja koja su izazvala nezadovoljstvo Krajišnika i to osobito ona koja su se odnosila na tov svinja i besplatno dobivanje drveta za ogrjev. Carski manifest 8. lipnja 1871., kojim su s Banskom Hrvatskom ujedinjena razvojačena Varaždinska pukovnija, te gradovi Senj i Bjelovar, tvrđava Ivanić i vojna općina Sisak, pratila je i opsežna zakonodavna materija. Za temu ovog rada značajne su odredbe koje su regulirale pitanje krajiških šuma. Utvrđeno je da se polovica šuma dodijeli krajiškim općinama u potpuno vlasništvo, dok druga polovica postaje vlasništvo ugarske države.

Dopisi koji su stizali u uredništvo *Hrvatske* s raznih strana Krajine upozoravali su na masovno pustošenje krajiških šuma. S izvora Otešice dopisnik javlja da se »batale ne samo one šume koje se putem javnih glasila prodaju, već i onakove koje se bez oglasah napose terže«,³⁷ u prilogu iz Gospića čitamo da Krajišnik ne smije ni kolac odsjeći, »a iz naših šumah na milione odlazi u tuđe zemlje, u tuđinske ruke«,³⁸ od Velebita stiže vijest da krajiških šuma »svakim danom nestaje«, a upravo se spremaju i »naše velebičke šume poraziti, te silnimi novci svoje žepove naterpati«. U Banskoj i Gornjo-karlovačkoj krajini »jedva mine koji dan, da se ne razpisuje razprodaja velikih kolikoćah dervetja«. *Hrvatska* prenosi i vijest iz *Narodnih Novina* da će hrvatsko-slavonska vojnička oblast u petrovaradinskoj pukovnji rasprodati krajiških šuma u vrijednosti više od devet milijuna forinti »austrijske vrednote«, opustošivši u tu »sverhu 11.475 jutarah šume, u kojih bujno plodi preko pol milijuna najlepšega stablja«. Dok su Hrvati sami gospodarili svojim planinama, one nisu bile puste i gole kao što ih je danas već »premnogo«, zapravo u Krajini šuma »već neima«. Dopisnik od Velebita smatra da je takvo jadno stanje posljedica i krivnja »samovolje austrijske«, jer u Krajini nema ni reda, ni zakona, ni pravne države. Šume su bile vitalni interes krajiškog stanovništva, jer mu je drvo bilo nužno u svakodnevnom životu za zadovoljavanje raznovrsnih potreba. Grančar jede drvenom žlicom, pije iz drvene čaše, zdjela i pladanj su mu drveni, a drvo mu treba i za gradnju kuće i za izradu raznih alata. Nakon što je ovako opisao ulogu i značaj drveta u životu Krajišnika, dopisnik ukazuje na postojeće

³⁶ D. Pavličević, O agrarnim odnosima u Banskoj Hrvatskoj (1860.-1873.), Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 21., Zagreb 1988., 75.; M. Valentić, Vojna krajina, n. dj., 43., 225.-226., 259.-261.

³⁷ *Dopisi-S izvora Otešice*, Hrvatska, 4. VI. 1871./br. 23.

³⁸ *Dopisi-Od Gospića*, Hrvatska, 18. VI. 1871./br. 25.

³⁹ *Dopisi-Od Velebita*, Hrvatska, 25. VI. 1871./br. 26.

⁴⁰ *Vesti-Zagreb*, Hrvatska, 9. VII. 1871./br. 28.

⁴¹ Isto. Ova vijest vjerojatno se odnosila na skori početak plantažne prodaje krajiških šuma. Prva licitacija je provedena 31. X. 1871. i licitirano je samo 11.000 jutara. Šume brodske i petrovaradinske pukovnije u površini od 30.000 jutara prodane su 1872. za 33.300.000 forinti. Vidi: M. Valentić, Vojna krajina, n. dj., 262.

⁴² Isto kao u bilj. 39.

⁴³ *Dopisi-Iz Like*, Hrvatska, 17. IX. 1871./br. 38.

⁴⁴ Isto kao u bilj. 39.

stanje i činjenicu da »Švaba«, usprkos tome što je sam stvorio propise po kojima graničari trebaju iz šuma dobiti sve što im je potrebno za gradnju i ogrjev, ta zakonska prava u stvarnosti izigrava, »pa ni deseto nismo redovito dobili«. ⁴⁵ Krajišnik iz šume nije smio slobodno uzeti drveta ni kada ni koliko mu je trebalo, a još manje je smio prodavati za svoju korist. Osim toga, drvo koje bi i dobio obično je bilo tako loše kvalitete da se nije moglo koristiti za gradnju, pa čak ni za loženje, a bilo je u takvim zabitima iz kojih ga je bilo teško, gotovo nemoguće izvući. ⁴⁶ Posljedica takvog stanja bio je i pad moralnosti kod krajiškog stanovništva. Upućeni da se snalaze kako znaju i umiju, Krajišnici su se sve više odavali krađi i hajdučiji, ulazili u šume »nasilno i potajno«, te sjekli drveća koliko i kakvog im treba, na što je vlast odgovarala sve težim globama i kaznama. ⁴⁷ Dok se Krajišnicima tako na razne načine izigravaju njihova prava u korištenju šuma, dotle su se one za tuđinsku korist nemilice sjekle. Kao primjer austrijskog gospodarenja nad krajiškim šumama u već spomenutom dopisu od Velebita autor navodi da se u »Padežih«, na području otočke regimente, gdje su nekad bile guste i raznovrsne šume osnovalo društvo »tudjinacah, uz delničtvo naših domaćih »domorodacah«, pograbilo makine i pilc«, te se šume sijeku, krče i pilaju, a zatim odvoze u »tudjinstvo« gdje se prodaju za »tudjinsku korist«. ⁴⁸

U opisanom stanju zatekla je krajiške šume i Krajišnike spomenuta odredba od 8. lipnja 1871. o podjeli šuma u Krajini između ugarske države i krajiških općina. Na carski manifest i zakone od 8. lipnja osvrnula se i *Hrvatska* u članku *Raspustjanje granice*, ocjenjujući da se tu »maglovito govori o graničarskih šumah«, da se »natuca« o tome da će graničarima biti predana polovica šuma, a osim toga govori se također i o »ustanovah za otkup dervarine, pašarine i šumarine«. Autor smatra da te zakonske uredbe nisu dovoljno jasne, pa se čeka da se one razjasne u primjeni. ⁴⁹ Nezadovoljstvo pravaša oko *Hrvatske* uredbom kojom je krajišnicima »samo polovina njihove šume zajamčena« pojačano je još više vijestima da bi se od dohotka graničarske polovice morala otprilike »polovina istoga dohotka odbiti« i ustupiti državi kao naknada u ime troškova uprave i gospodarenja, ⁵⁰ dok će, po njihovom mišljenju, Mađari od svoje polovice plaćati zajedničke austrijsko-mađarske dugove. ⁵¹ *Hrvatska* upućuje na zabrinutost Krajišnika, jer im se polovica šuma oduzima, a ne znaju kakva će biti ona polovica koju će dobiti. ⁵² Zabrinutost Krajišnika nije bila bezrazložna ako znamo da su krajiške općine doista dobile više šuma po kvantitetu zemljišta, ali slabijih po kvaliteti. ⁵³ Posljedica, dakle, opravdanih zebnji Krajišnika bilo je i mišljenje dopisnika iz Banske granice da se tzv. državne šume »u ovom stanju za čas ostave« i da tu stvar temeljito razmotri budući Sabor

⁴⁵ Isto kao u bilj. 43.

⁴⁶ Isto kao u bilj. 39. i 43.

⁴⁷ Isto kao u bilj. 39.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ *Raspustjanje granice*, *Hrvatska*, 25. VI. 1871./br. 26.

⁵⁰ *Sitnice*, *Hrvatska*, 13. VIII. 1871./br. 33.

⁵¹ Isto kao u bilj. 43.

⁵² *Dopisi – Iz gornje krajine*, *Hrvatska*, 1. X. 1871./br. 40.

⁵³ I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., 113.

»ter svojim zmožnim glasom to celo dobro proglasi našom imovinom« i da tako zauvijek prestane tuđe gospodarenje hrvatskim dobrima.⁵⁴

Banska Hrvatska šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XIX. stoljeća predstavlja izrazit primjer agrarne zemlje s počecima industrijalizacije.⁵⁵ Kmetski odnosi ukinuti su 1848., a zemljišno rasterećenje, s oslobodenjem selišta od davanja plemstvu i njihovo pretvaranje u seljačko privatno vlasništvo uz naknadu vlasteli, počelo se ostvarivati carskim patentima 1853. i 1857. godine. Otkupnina je bila jedan od najtežih problema hrvatskog sela do kraja XIX. stoljeća. Uz zemljišno rasterećenje, ključno pitanje u području agrarnih odnosa bila je dioba kućnih zadruga. Premda je seljaštvo Banske Hrvatske šezdesetih godina još uvijek pretežno živjelo u kućnim zadrugama, od početka pedesetih ubrzava se proces raspadanja (diobe) zadruga. Zajedničkom proizvodnjom, zatvorenom potrošnjom i bez osobnog vlasništva, kućne zadruge su od sredine XIX. stoljeća bile kočnica prijelazu na kapitalističku organizaciju agrarne proizvodnje. No, usprkos tome do 1868. godine raznim se mjerama pokušavalo spriječiti njihovo raspadanje, pri čemu su protivnici dioba svoje stavove uglavnom opravdavali »strahom od osiromašivanja hrvatskog seljaštva, smanjivanja njegovih porezne snage i mogućnosti nereda«.⁵⁶ Iako je pitanje dioba kućnih zadruga bilo predmetom rasprave i na Saboru 1861. i 1865./1866., tek 1870. godine Hrvatski sabor je usvojio zakonski članak IV.-1870. »ob uređenju zadruga«.

Hrvatska se već u siječnju 1871. osvrnula na zaključak Sabora o zadrugama. Autor, vjerovatno Kvaternik, u opširnom članku najprije pokušava ukazati na uzroke nastajanja i tako dugog održanja zadruga kod Hrvata, tumačeći ih nerazvijenom individualnošću pojedinca koja kod njega stvara potrebu zajedničkog života. Budući da je »svetska kultura najmanje pristupna seljaku«, stoga se kod njega najduže održao prvobitni narodni život, kod Hrvata prisutan još uvijek u obliku »seljačke zadruge«. Kod drugih naroda, osobito zapadnih, mišljenje je autora, došlo je uslijed razvoja obrta, prometa i dugotrajnog duševnog razvitka do razvrgavanja takvih zajednica te »individualnost pojedinca postade ono što danas zovemo samosvestju naprednih narodah«. Od četvrtog desetljeća XIX. stoljeća i Hrvati su se okrenuli prema Zapadu, želeći postati »dionici« ovog razvojnog procesa. Upravo je uloga zak. čl. IV.-1870., ističe autor, trebala biti da se u Hrvata olakša prijelaz iz »periode zadružnoga seljačkoga života do potpunoga razvitka individualnosti pojedinaca seljačkih posjednikah«. Broj seljačkog pučanstva Kvaternika dovodi do zaključka da je seljaštvo najvažniji »stališ« o kojem ovisi budućnost Hrvatske. Premda načelno opravdava donošenje zakona o zadrugama tj. o njihovom ukidanju i odnosima koji time nastaju, s obzirom da je došlo do porasta pučanstva, većih poreznih obveza prema državi, pojačanih komunikacija s drugim razvijenim narodima te povećanih potreba i razvoja prometa, Kvaternik ističe da bi taj zakon morao voditi računa o načelima »pravde, pravičnosti i shodnosti«, što nije slučaj sa zak. čl. IV.-1870., koji osim toga ne uvažava ni »načela narodno-gospodarstvena«. Pozivajući se na »velike učitelje narodnog gospodarstva«, autor daje prednost sitnom i malom

⁵⁴ *Dopisi-Iz banske granice*, Hrvatska, 27. VIII, 1871./br. 35.

⁵⁵ 1869. godine u Hrvatskoj i Slavoniji 83,56% stanovništva živi od poljoprivrede. Vidi: Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I (do 1881.)*, Zagreb 1989., 249. (dalje: *Hrvatske kućne zadruge*)

⁵⁶ Isto, 128.

posjedu, ističući da uzorom države treba smatrati onu u kojoj svaki radnik »imade kućicu i oko nje nešto poseda«, što ga čini neovisnim od poslodavca kod kojeg radi za plaću. Ako je ovakav radnik vrijedan i štedljiv, otvara mu se mogućnost da s vremenom stekne mali posjed, zatim da teži za stjecanjem srednjeg, a »srednji da se dovije velikoga«. Prednost takve države je motiviranost i zadovoljstvo radnika, u njoj se neće dogoditi ugnjetavanje radnika od gospodara, a ni »bezkućni proletarijat neće zadavati strah mirnu posedniku«, ujedno će se izbjeći »socialističke i komunističke nesgode« i neće biti radničkog pitanja koje je problem u mnogim zemljama. Nakon iznošenja načelnih stavova koji bi trebali biti ugrađeni u rješenje problema kućnih zadruga, tako da bude osigurana sigurna egzistencija najšireg sloja pučanstva, a time ujedno izbjegnuti i socijalni nemiri i potresi, autor iznosi osnovne zamjerke zak. čl. IV.-1870. Prvi prigovor odnosi se na neograničenu diobu posjeda koju taj zakon omogućava, jer nerazmjerno raskomadan posjed ne može niti uzdržavati posjednika, niti tako osiromašen posjednik može podmirivati obveze prema državi. Stoga se on zauzima za privremeno »ograničenje diobe u naravi« do stanovitog zakonom određenog minimuma,⁵⁷ sve dok ne dođe do posvemašnjeg razvitka »individualnosti« seljaka. Osim toga ni žene prilikom diobe u »naravi« ne mogu u pravima biti izjednačene s muškarcima, nego trebaju dobiti odgovarajuću naknadu u novcu, što je također jedan od načina da se spriječi pretjerano komadanje posjeda. Druga velika zamjerka zakonu je načelo »slobodnog posvemašnjeg zaduženja zadružnog imetka«, jer tako bez gospodarske budućnosti ostaju oni članovi koji bi po razvrgnuću zadruge trebali biti njezini imovinski sljednici. Treći princip, za koji autor smatra da je i najmanje za odobriti, jest da se državnim zakonom uređuju najprivatniji odnosi koji ne spadaju u područje prava i stoga ih nijedan svjetski zakonodavac ne utvrđuje. »Kako tko koga ima štovati, kako ima svoje novce čuvati, kako ih trošiti« to je područje morala i ne utvrđuje se zakonom. Sastavljač ovog zakona, ističe Kvaternik, nije želio unaprijediti i pospješiti sreću i blagostanje seljačkog puka, nego štiti interese aristokracije kojoj je želio osigurati »jeftinih težakah primoranih siromaštvom raditi većim posednikom i posve ovisnim od ovih«, a druga mu je želja bila uništiti važnost seljačkog posjeda u političkom životu. Stoga će posljedica ovog zakona biti stvaranje »bezkućnog proletariata« i sijanje sjemena komunističkih i socijalističkih težnji. Osiriromašen i razuzdan puk izgubit će samosvijest svojih političkih prava i bit će »izgubljen čimbenik udesa domovine, koja bez čila i samosvestna seljačtva uz demoraliziranu i demoralizirajuću burokraciju uz nenaobraženu i nedomoljubivu aristokraciju mora da propadne«.⁵⁸

Da je pitanje diobe kućnih zadruga bilo jedan od najvažnijih problema tadašnjeg hrvatskog društva potvrđuje i činjenica da se i Ante Starčević, kao kandidat Stranke prava na izborima za saborskog zastupnika u Krapinskim Toplicama, u govoru održanom 20. svibnja 1871. od »premnogih ranah« koje ima narod osvrnuo i na taj problem i zak. čl. IV.-1870. Starčević je naglasio da zadrugu smatra za »najsvetie i najkorisnije društvo«, ali ako se u nju uvuče nesloga i nemir, tada se mora podijeliti. Glavna načela kojih se pri diobi treba držati su, po njegovom mišljenju, da članovi kroz dijeljenje imaju što manje

⁵⁷ Kvaternik je i u Saboru 1861. prihvaćao diobe uz ograničenja i zemljišni minimum. Vidi: D. Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, n. dj., 180.

⁵⁸ *Seljačke zadruge i čl. IV-1870.*, Hrvatska, 15. I. 1871./br. 3.

štete, da žene udajući se u »naravi« od zadružnog imetka dobiju samo »oprave, blaga, novcah, surazmerno«, a zemlje samo ako je ima previše i to onoliko koliko joj zadrugari dobrovoljno dadu, zatim da se imetak zadruge u »naravi« ne dijeli dok na to ne pristanu svi članovi zadruge, a ako netko želi izići iz zadruge, neka mu se dade dio u novcu i konačno da se određena količina zemlje »po različitim mestih različna ustanovi i da se u naravi nikada nedeli«. Starčević smatra da ova načela odgovaraju stanju naroda i narodnog gospodarstva, ali ako se to stanje promijeni, mogu se promijeniti i načela. Ako bude izabran u Sabor, Starčević ističe da će se zauzimati za to da se sadašnji zakon o zadrugama »odmah ustavi, pa da se ukine drugim boljim zakonom«.⁵⁹

I Starčević i Kvaternik smatraju, dakle, da zak. čl. IV. ne odgovara ni društvenim ni gospodarskim prilikama u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina XIX. stoljeća. Oni prihvaćaju diobu samo ako je na dobrobit članova zadruge, ali tada uz određivanje zemljišnog minimuma ispod kojeg se u diobama ne smije ići, jer će se u suprotnom stvoriti proletarijat, koji, osim što se u Hrvatskoj nema gdje zaposliti zbog nerazvijene industrije, osiromašen i besposlen postaje neotporan na štetne ideološke utjecaje i kao takav može postati nosilac socijalnih nemira. Pravašima koji teže homogenizaciji svih hrvatskih »stališa«, kao nužnom preduvjetu za uspostavu nezavisne i samostalne hrvatske države, sve što bi moglo ići na štetu tog procesa neprihvatljivo je.

Osim nedostataka koje je imao zakon, dodatne probleme donijeli su i njegova samovoljna primjena i neznanje izvršitelja. Da bi se tome stalo na kraj, pisac članka *Delenje zadrugah* traži od vlade da izda detaljna uputstva općinama i kotarskim sudovima, jer se »zadruga dele i to tako, da je strahota i slušati«, a još bolje bi bilo, po njegovom uvjerenju, zabraniti diobu dok se taj zakon u budućem Saboru ne promijeni.⁶⁰ Kakve je materijalne, ali i moralne posljedice za narod imao rasap zadruga do kojeg je dovela primjena zak. čl. VI.-1870. u praksi saznajemo iz dvaju dopisa iz Posavine. Po riječima dopisnika, od kuće koja je prije imala svega u izobilju nastalo je desetak kućica od kojih nijedna nema dovoljno kruha, što u narodu rađa svakakve »strasti i opačine«, pijanstvo i krađu.⁶¹ I drugi dopis ukazuje na samo negativne posljedice istog zakona. Prošle zime porušeni savski nasipi nisu na vrijeme popravljani, jer su gospoda »nastojeć o deobi« zanemarila nasipe. Uslijed »bezgranične delbe« u svakoj kući ostali su samo muž i žena i oni sada moraju, pod prijetnjom gloda, ići popravljati nasipe dok se istovremeno moraju boriti i s ljetinom. »Kamo da krene ovakav jadnik«.⁶²

Dioba kućnih zadruga nije bila specifičnost samo Banske Hrvatske tog vremena, nego je i u Vojnoj krajini u tijeku bio isti proces.⁶³ U Krajini je pitanje

⁵⁹ Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga I.: Govori, Zagreb 1893., str. 74.-81.; Govor izrečen u Krapinskim Toplicama 20. svibnja 1871. prenio je i tjednik *Hrvatska*, 28. V. 1871./br. 22.

⁶⁰ *Delenje zadrugah*, *Hrvatska*, 4. VI. 1871./br. 23.

⁶¹ *Dopisi-Iznad Siska*, *Hrvatska*, 19. III. 1871./br. 12.

⁶² *Dopisi-Iz Posavine*, *Hrvatska* 1. X. 1871./br. 40. Uz prilog je napomena da se ovim dopisom slučajno zakasnilo u objavljivanju.

⁶³ M. Valentić, *Vojna krajina*, n. dj., 51.-57.; D. Pavličević, *Krajiško zadružno zakonodavstvo 1807. - 1889.*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 25, Zagreb 1992., 149.-162.

zadruga bilo kodificirano zakonima iz 1807. i 1850. godine, koji su štitili zadrugu kao temelj cjelokupnog krajiškog sustava. Carskom naredbom 1859. dioba je još više otežana, jer se od Krajišnika zahtijevalo, ako žele diobu kućne zadruge, da imaju kuću i gospodarske zgrade od čvrstog materijala, čemu oni nisu mogli udovoljiti. Tek nakon Nagodbe 1867. godine i promjene položaja Krajinca kao i odnosa u njoj prestala je zaštita kućnih zadruga. Reformom 1868., a naročito zakonom iz lipnja 1871. dioba zadruga je znatno liberalizirana, iako ne do te mjere kao u Banskoj Hrvatskoj.

Premda se u *Hrvatskoj* tek na jednom mjestu spominje dioba zadruga u Krajini, iz tog šturog dopisa ipak saznajemo da je nastupilo »otrovno vreme diobe zadrugah, koja i u vojnoj granici mah preotimlje«. ⁶⁴ Iako se, barem po tumačenju autora, jedan dopis iz Oriovca, s područja gradiške regimente, ne veže uz problematiku rasapa zadruga, veoma je zanimljiv zbog opisa krajiškog sela u Posavini, ali i zaključka da ni u ostalim dijelovima Krajine stanje nije ništa bolje. »Kuća, u kojoj je pred 20 godina bilo 30-40 duša, imade ih sada desetak. Kuća, koja onda imala blaga pun dvor ima par keržljivih konjah, a ni para plućnih volova. Kuća koja i sada imade pet jutara vinograda, na divnom položaju, neima kapi vina. Šljivik jutro velik nedaje šljivah ni za jelo – za kliparu nimalo. Netrebam ni spominjati, da vinova loza postaje vinjagom, polja da postaju šikarami«. Ovakvo stanje je, po mišljenju dopisnika, posljedica njemačkih škola u kojima Krajišnik ništa nečuje o gospodarstvu, naprotiv, »uvek se radilo tuda izbiti graničaru volju za gospodarstvo, samo da u daljini bude hrabar, bez duše, austrijanski soldat«. ⁶⁵

Polazeći od već spomenutog motrišta da Hrvatska svoju budućnost i napredak može osigurati jedino u samostalnoj, nezavisnoj i cjelovitoj državi, pravaška *Hrvatska se* 1871. u nekoliko članaka osvrće i na posljedice postojećih državno-pravnih odnosa na gospodarstvo gradova Rijeke i Senja.

Banska Hrvatska je Nagodbom 1868. izgubila svoju financijsku i gospodarsku samostalnost, dok je Rijeka postala posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (*corpus separatum*). Još u prednagodbeno vrijeme bio je gradnjom pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak privremeno zaustavljen prosperitet Rijeke i tek 1873. godine stekle su se mogućnosti njenog ponovnog napretka dovršenjem magistralne pruge Budimpešta – Zagreb – Rijeka, kada postaje glavna izvozna luka za ugarske agrarne i industrijske proizvode. ⁶⁶ Već je spomenuto da je upravo »rečko pitanje«, po mišljenju pravaša, uz krajiške šume, isticano kao prioritetno u reguliranju hrvatsko-ugarskih odnosa. ⁶⁷

U jednom članku posvećenom Hrvatskom primorju i Rijeci anonimni autor ironizira postojeće stanje riječima »obala ti morska kruto pusta, tim ti više ribah na udicu, neplaše ih brodi i parnjače«, a gradovi »pokunjili glave; to je pravo da pokoru čine jer negda oholi bijahu«, te nastavlja »pa što bi se ti junački sine, otimao za bogatstvo kakvo, što će tebi trgovina, blago?«. Rijeka je, za-

⁶⁴ *Dopisi- Iz banske granice*, Hrvatska, 27. VIII. 1871./br. 35.

⁶⁵ *Dopisi-Od Oriovca*, Hrvatska, 5. II. 1871./br. 6.

⁶⁶ M. Despot, *Industrija*, n. dj., 28.-30.; I. Karaman, *Industrijalizacija*, n. dj., 155.; Isti, *Privreda*, n. dj., 141.

⁶⁷ *Madjarske gusle*, Hrvatska, 22. I. 1871./br. 4.

ključuje autor u istom tonu, ionako bila samo izvor neprilika, te je stoga i bolje da su je »Madjarom utisnuli sad se oni s njom neka natežu«. U nastavku članka komentira se vijest da će Rijeka dobiti »Italo-madžarsko« brodersko društvo koje će graditi brodove »iz lesa hrvatskoga, hrvatskim rukami, na hrvatskom zemljištu, za hrvatsko more«. Autor konstatira da »lesa« ima i u Karpatima i Alpama, da i »pustin sin« i Talijan imaju ruke, a da se Jadransko more drži i Italije i Sredozemnog i Grčkog i Crnog mora, i Dunava i Ugarske.⁶⁸ Drugim riječima, »Italo-madžarsko« društvo koje se kani osnovati na Rijeci i tako neće djelovati na korist hrvatskog naroda, nego je osnivačima prvenstveni interes iskoristiti hrvatske resurse za vlastitu korist. Još zornije nego u navedenom članku, pisac *Vesti* iznosi argumente protiv strane prevlasti koja svagdje, pa tako i na Rijeci, rezultira samo tužnim gospodarskim izgledima. U vezi s istragom pokrenutom iz Pešte glede djelatnosti »brodersko-graditeljskoga društva rečko-peštanskoga« osnovanog 1868. godine,⁶⁹ pisac ističe da je mađarska vlast nad hrvatskom Rijekom »nenaravno, nepravno i protuzakonito« utemeljena i stoga i ne može imati drugih posljedica do na tim tekovinama izraslo prokletstvo i nemoral, jer tuđinci ne rađe »u prilog *obće koristi*« i ne teže za tim da gradom upravljaju po načelima »državnoga gospodarstva«, nego samo nastoje izvući korist za vlastiti džep. Tek kada »*hrvatski narod*« bude jednom uspostavljen u svojim pravima i pod vodstvom svoje brižne vlade, moći će »cerpiti iz Reke i darovah njezinih one koristi koja će ga obogatiti; a Reku u pravom smislu reči usrećiti i proslaviti.«⁷⁰

S istog motrišta nemogućnost napretka, štoviše, uništenja od tuđinske vlasti i onoga što je nekad postojalo, *Hrvatska* opisuje stanje u Senju, koji je bio u sastavu Krajine, a 1871. godine je utjelovljen Banskog Hrvatskoj. Nakon četrdesetak godina gospodarskog cvata koji je Senj bilježio kao glavna luka za izvoz drveta u Hrvatskom primorju, 1862. godine izgradnjom prve željezničke pruge u Hrvatskoj zadan mu je konačan udarac, okončano je njegovo »zlatno doba.«⁷¹ Od tada je promet u Senju bio u stalnom opadanju. Premda je planirani projekt riječko-zemunske željeznice trebao imati i odvojak za Senj, senjskim je trgovcima, napose poslije Nagodbe, postalo jasno da prometna politika prednost daje pravcu od Karlovca na Rijeku. Senjski privrednici izlaz su pokušali naći u koncentraciji kapitala u brodarstvu, odnosno u osnivanju Broderskog društva 1870. godine.⁷²

Ubrzo nakon inkorporacije Senja Banskog Hrvatskoj u *Hrvatskoj* se komentira djelovanje Broderskog društva u Senju i ocjenjuje se da »ono itekako lijepo i plodonosno po dionike napreduje«. Upravo na tom primjeru nastoji se

⁶⁸ *Mađarske gusle*, *Hrvatska*, 5. III. 1871./br. 10.

⁶⁹ O osnivanju i djelovanju dioničkog društva osnovanog 1868. pod imenom Prvo mađarsko peštansko-riječko brodograditeljsko dioničko društvo vidi: Jozsef Szekerez, *Veze Budimpešte i Rijeke u brodogradnji (1865-1924.)*, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* XV., Rijeka 1970., 143.-168.

⁷⁰ *Vesti*, *Hrvatska*, 9. VII. 1871./br. 28.

⁷¹ I. Karaman, *Privreda*, n. dj., 51.-62.

⁷² Radojica F. Barbalić, *Brodarstvo u Senju i Podgorju kroz prošlost*, *Senjski zbornik*, IV, 1969.-1970., 5.-26.

dokazati pravaško uvjerenje da višestoljetna strana vlast nije uspjela uništiti snagu i sposobnosti hrvatskog naroda tj. »izkoreniti *serdca* hrvatska, ni delatnost, ni um hrvatski«. ⁷³ Zanimljivo je da se napis o senjskom brodarском društvu donosi zajedno s već spomenutim o istrazi u vezi s riječko-peštanskim brodograditeljskim društvom, čime se, vjerojatno, želi istaknuti Senj kao jedinu u tom času značajnu luku Banske Hrvatske, a time ujedno i jedino mjesto u Primorju u kojem će se promicati hrvatski nacionalni interesi, za razliku od Rijeke, koja je, iako po mišljenju pravaša privremeno, ipak u rukama Mađara, čime je postala i uporište mađarizatorske politike. Otuda i ova pozitivna ocjena rada Brodarskog društva u Senju, koja je po mom mišljenju prvenstveno bila uvjetovana činjenicom da se dio Vojne krajine utjelovio Hrvatskoj, čime je učinjen korak naprijed u objedinjavanju hrvatskog teritorija i nacionalnoj integraciji hrvatskog naroda. Društvo je već 1877. godine propalo.

Već u sljedećim dopisima iz Senja konstatira se vrlo teško stanje u tom gradu nekad poznatom po junaštvu, razvijenoj trgovini i brodarstvu, koji je pod »doskitancima« doveden na rub propasti. ⁷⁴ U nekadašnjem gnijezdu »glasovitih senjskih sokolova« dominira tuđinski utjecaj, sve je »opojeno tuđom naravi; tuđim se jezikom govori, tuđe se ideje goje«. Kao primjer pogubne uloge koju »lakomi doklatnici« imaju na gospodarstvo Senja i položaj domaćeg pučanstva dopisnik ističe situaciju u trgovini ribom, jer je »*riba* glavni predmet za pokriveni svakodnevne potrebe, jer je riba prvim vrelom domaće obrti i trgovine«. Ribu su senjski ribari prodavali na »dinar i na grošić« sve dok »doklatnik V.« nije stegao ribarstvo u »svoje pandže«, a ribare učinio robovima time što im »podmakne ili što jim predujmi po koju krajceru«. On više ne poštuje stare običaje, nego prodaje kako i po koliko hoće, »funtu toliko, hoćeš nećeš«. Autor zaključuje da i slijep može vidjeti da su cijelu hrvatsku zemlju »doklatnici ovog i onog naroda zaposeli«, te bi željeli starosjediocce istisnuti s njihovih ognjišta, Hrvatskom zagospodariti i izbrisati je s europskog zemljovidu. ⁷⁵

Zaključak

Glasilu Stranke prava *Hrvatska* izlazi kao tjednik u Zagrebu od siječnja do listopada 1871. i premda je izrazito politički list ne zanemaruje ni aktualne gospodarske probleme Banske Hrvatske i Vojne krajine. Gospodarska pitanja suradnici *Hrvatske* razmatraju u uskoj vezi s državno-pravnom problematikom, zastupajući motrište da je gospodarski prosperitet nemoguć sve dok hrvatski narod ne bude imao svoju samostalnu i nezavisnu državu u kojoj će gospodarstvo uređivati i razvijati prema vlastitim interesima i potrebama. Središnji članak objavljen u *Hrvatskoj* 1871. godine koji se bavi gospodarskom problematikom je *Tergovina hrvatska*, a autor mu je vjerojatno E. Kvaternik. Zauzimajući se za slobodu trgovine i obrta u budućoj samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi, pri čemu će uloga vlade biti ograničena na osiguranje »dobrih ali malo-brojnih zakona« i nadziranje ćudoređa i u tom području narodnog života, autor

⁷³ *Vesti*, Hrvatska, 9. VII. 1871./br. 28.

⁷⁴ *Dopisi-Senj*, Hrvatska, 24. IX. 1871./br. 39.

⁷⁵ *Dopisi-Senj*, Hrvatska, 20. VIII. 1871./br. 34.

ukazuje na bit pravaških stavova formuliranih do početka 70-ih godina o tim pitanjima. Korijene lošeg stanja u gospodarstvu Kvaternik, ali i ostali suradnici *Hrvatske*, nalaze u od vlasti ustrojenom, neodgovarajućem obrazovanju hrvatske mladeži. Stoga se zauzimaju za stručnu naobrazbu, za demokratizaciju »prosvetljenja«, koje će hrvatskoj mladosti dati znanja da iskoristi prirodna bogatstva kojih ima u izobilju. U *Hrvatskoj* se analizira i prometna politika koju Beč, a zatim i Pešta uređuju ne vodeći uopće računa o hrvatskim potrebama i nanoseći tako štetu hrvatskom gospodarstvu. Uz već sve što je spomenuto, oštroj kritici izvrgnuto je i krčenje krajiških šuma, dobra hrvatskog naroda, od kojeg pučanstvo Krajine nema nikakve koristi, nego, naprotiv, na razne načine izigravaju se i zakonska prava Krajišnika.

Hrvatska bilježi i osuđuje još uvijek prisutni regionalizam, sukobljavanje interesa Hrvatske i Slavonije, koji je jedna od prepreka stvaranju jedinstvenog nacionalnog težišta, a uz to nanosi štetu i nacionalnoj homogenizaciji hrvatskog naroda.

Iz područja agrarnih odnosa pravaši pozornost poklanjaju problemu diobe kućnih zadruga, zak. čl. IV- 1870. i njegovim štetnim posljedicama. I Kvaternik i Starčević zauzimaju se, ako se zadruga već moraju dijeliti, da to bude postupno uz uvođenje zemljišnog minimuma, da seljaštvo trpi što manje štete i da se izbjegnu eventualni socijalni potresi u društvu. Pravaši daju prednost srednjem i sitnom zemljišnom posjedu.

Na primjeru Rijeke i Senja *Hrvatska* ukazuje na pogubne posljedice tuđinske vlasti u gospodarstvu tih gradova.

I da zaključimo, hrvatski narod već je toliko puta imao u rukama svoju sudbinu i sudbinu svojih gospodara, ali se nije oslobodio, »nego kako je kroz vekove plakao, tako plače i danas«, jer nije nikada znao prepoznati svoje tlačitelje i domaće izdajice, pa će zato plakati i ubuduće, »dokle god bude slepo verovao, mesto da svakomu pazi na perste i od svakoga pita račune«. ⁷⁶ S ovim riječima *Hrvatska* 1871. počinje izlaziti, da bi se ugasila u času kada je narod, predvođen Kvaternikom, ustankom u Rakovici, listopada iste godine, doista pokušao svoju sudbinu uzeti u svoje ruke.

S U M M A R Y

ECONOMIC PROBLEMS IN THE PAPER *HRVATSKA* IN 1871

Party of Right's paper *Hrvatska* was published in Zagreb between January and October 1871 and, though clearly a political paper, it did not neglect the then existing economic problems of Banal Croatia and Military Border. Economic questions were discussed by the contributors of *Hrvatska* in close relationship with constitutional problems, representing the opinion that the economic prosperity was impossible until Croatian people had their own independent state in which economy would be organized and developed according to their own needs. From that point of view the author problematizes the situation in economy in the fields of trade, crafts, traffic, exploitation of Military Border forests and agrarian relations.

⁷⁶ *Dopisi-iz banske granice, Hrvatska, 1. I. 1871./br. 1.*